

А. С. Кобець,
к.т.н., проф., ректор,
Дніпропетровський державний аграрний університет

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА В ОСВІТІ

***Анотація.** Досліджено розвиток недержавних ВНЗ як фактор формування конкурентного середовища в освіті. Визначено основні відмінності між державними і приватними ВНЗ.*

***Annotation.** Development of unstate is explored higher educational establishments as factor of forming of competition environment in education. Basic differences are certain between state and private higher educational establishments*

***Ключові слова:** Державне регулювання, європейський освітній простір, конкуренція, кон'юнктура ринку, освітня послуга, освітня сфера.*

Вступ

У функціонуванні вищої школи має бути забезпечений основний принцип ринкової економіки — свобода вибору. На сьогодні можна стверджувати, що потенційний споживач отримав можливість більш повною мірою реалізувати право вибору отримання спеціальності в тому або іншому ВНЗ. Сприяла цьому, з одного боку, можливість одержувати освіту в державних ВНЗ на комерційній основі, а з другого, поява недержавних ВНЗ.

Освіта — явище більш давнє, ніж держава, через це природнім було існування саме недержавних освітніх закладів. Як свідчить світовий досвід, приватна освіта — важливий фактор формування еліти постіндустріального суспільства, якість еліти вища в тих країнах, де є ефективна приватна освіта. Якщо для розвинених країн приватна вища освіта — явище природнє і закономірне, то в Україні ж, де освіта десятиліттями була на державному утриманні, суспільство змушене поступово «звикати» до приватної освіти, сприймаючи її як щось нове. Як зазначають дослідники, з часів зародження вищої освіти для України характерною була не державна, а приватна освіта.

Аналіз останніх наукових досліджень.

Певну увагу проблемам державного регулювання освітньої сфери в загальному контексті розвитку економіки знань приділяли відомі вчені Г. Беккер, Е. Боуен, Е. Денісон, Дж. Кендрік, Я. Мінсер, Т. Шульц. В роботах вітчизняних вчених Л.І. Антошкіної, Т.М. Боголіб, А.І. Бутенко, В.А. Вісящева, В.М. Гейця, О.А. Грішньої, Б.М. Данилишина, Г.А. Дмитренко, Т.А. Заєць, С.М. Злупка, І.С. Каленюк, О.А. Кратта, В.Г. Кременя, В.І. Куценко, Л.К. Семів, О.П. Сологуб, Д.М. Стеценка, Л.А. Янковської та інших висвітлені окремі організаційно-економічні проблеми функціонування системи вищої освіти. Проте ринкові умови функціонування вищої освіти вимагають напрацювання нових механізмів регуляторної діяльності держави в сфері її управління.

Постановка завдання

- дослідити розвиток недержавних ВНЗ як фактор формування конкурентного середовища в освіті;
- визначити основні відмінності між державними і приватними ВНЗ.

Результати

За часи радянської влади освітній сектор, в т.ч. вища освіта, перебували виключно у державній власності, що відповідало потребам планової економіки і марксистсько-ленінській теорії, згідно якої державне і недержавне «співіснувати» не може. Не відкидаючи здобутків вищої освіти за роки радянської влади, довелося визнати, що монопольне становище державних ВНЗ протягом семидесяти років призвело до кризовості, застою у впровадженні прогресивних освітніх технологій, до зниження в суспільстві престижу вищої освіти, в численних випадках — до корупції.

Відновлення незалежності України разом з демократизацією законодавства і суспільної організації створило передумови для відродження і розвитку приватного (недержавного) сектора вищої освіти. Державні

заклади виявили неспроможність швидко подолати нераціональну структуру підготовки кадрів, що склалась в умовах централізованої економіки, і задовольнити потреби ринкової економіки, що зароджувалась, у відповідних кадрах.

Паралельно з становленням ринкової економіки переживала процес становлення і приватна освіта як ринковий феномен. Зміни, що сталися у сфері вищої освіти України з появою навчальних закладів недержавної форми власності, мають настільки велике значення, що деякі автори схильні вважати їх «революцією вищої освіти» [9, с. 167]. Антошкіна Л.І. вказує, що «характерною особливістю формування недержавного сектора у вищій освіті була саме активізація підприємницької діяльності» [1, с. 65].

На користь розширення приватної освіти висуваються такі аргументи:

- необхідність забезпечення фінансування освіти, достатнього для потреб сучасного соціально-економічного розвитку;

- необхідність трансформації системи освіти з метою поліпшення якості навчання за умов обмежених можливостей державного бюджету через створення конкурентних умов;

- сучасна економічна ситуація є дуже мінливою, і відповідно – система освіти повинна бути більш гнучкою, здатною пристосовуватись до нових умов і вимог ринку праці. Потреба зробити навчальні заклади більш динамічними реалізується у наданні їм більшої автономії та можливостей отримувати додаткові доходи від своєї діяльності, що відповідає засадам функціонування приватних ВНЗ;

- розширення потреби в освіті за різними культурними та релігійними моделями, в яких зацікавлені певні групи населення;

- зростання приватного інтересу всіх громадян до освіти в результаті підвищення значення знань як фактора економічного і соціального розвитку [7, с. 20].

Узагальнюючи дослідження недержавного сектора вищої освіти, можна виділити наступні етапи його розвитку, одночасно відмічаючи, що процес ще триває.

Перші чотири етапи супроводжувалися пошуком на державному рівні найефективніших норм функціонування приватного сектора освіти. У цей час приватний сектор вищої освіти став об'єктом високої зацікавленості і потенційних клієнтів (молоді та батьків), і політиків, і науковців-педагогів.

Перші українські приватні ВНЗ були створені у 1990-1992рр. на основі Законів «Про підприємництво в Українській РСР», «Про підприємства», «Про освіту», переважно вони мали форму МП і ЛТД і діяли без будь-яких ліцензій. За цей період було створено біля 500 приватних ВНЗ, багато з яких не мали навіть елементарної матеріальної бази та кадрів, і багато з них було ліквідовано через рік-два, не зробивши жодного випуску (точну цифру ВНЗ на той час встановити не можна, оскільки централізованого обліку новостворених закладів не було). Зокрема, не був чітко визначений набір документів, потрібних для реєстрації ВНЗ, яку могли здійснювати і місцеві органи влади. Відкрити у той час ВНЗ було так само легко, як звичайний магазин. В той час у Росії, наприклад, відкриття освітнього закладу було можливим тільки після висновку експертної комісії, що створювалася державним органом управління освіти або органом місцевого самоврядування. Така вітчизняна практика пояснювалася і браком відповідного досвіду, і тим, що в державних органах освіти не вистачало часу на роботу з приватними закладами [8, с. 10]. Низька якість роботи багатьох із новостворених ВНЗ, на жаль, компроментувала роботу і тих з них, які працювали по-новаторськи і змусила державні органи поступово шукати способів подолання некерованості в сфері недержавної освіти.

У процесі створення приватних ВНЗ були і позитивні сторони:

- молодь отримала можливість альтернативного вибору у процесі здобуття вищої освіти і за формами, і за спеціальностями;

- новостворені ВНЗ надали можливість вчитись тисячам молодих людей, адже цей період характеризувався соціально-економічною кризою і держава нічого не могла запропонувати вчорашнім випускникам;

- держава, не обмежуючи будь-якими актами створення приватних ВНЗ, розв'язала творчу ініціативу працівників освіти і всіх бажаючих у творенні нових типів навчальних закладів, включаючи і вищі. Це у той час, коли, зважаючи на низькі заробітки, відбувався масовий відплив науково-педагогічних кадрів з освітнього сектора, а вкрай низький конкурс в аспірантуру свідчив про падіння престижу цієї сфери.

В останні роки темпи зростання недержавного сектора вищої освіти уповільнилися, що пояснюється насамперед насиченістю ринку платних освітніх послуг, а також широким впровадженням контрактної підготовки кадрів у державних ВНЗ.

Таким чином, розвиток недержавного сектора вищої освіти характеризується суттєвим зростанням основних кількісних параметрів, а сьогодні актуалізується нарощування якісних показників роботи недержавних ВНЗ.

В сучасних умовах становлення і розвиток недержавних закладів освіти, крім активізації підприємницької діяльності в країні, визначаються наступними значимими факторами:

1. Давні традиції. Україна має багаті історичні традиції функціонування недержавного сектора освіти, який був ліквідований у перші роки радянської влади. Перші вищі навчальні заклади – Острозька та Києво-Могилянська академії – утримувалися на кошт релігійних і громадських організацій, а також меценатів, якими завжди славилася Україна. Через це деякі дослідники ведуть мову про відродження, а не створення у нас приватної освіти [8, с. 13].

2. Привабливість ринку освітніх послуг. Ринок освітніх послуг був і залишається досить привабливим, що зумовлюється значною його місткістю (яка тепер звужується), а також можливістю отримання прибутків.

3. Невтішні прогнози соціально-демографічного розвитку України. Йдеться насамперед про тенденцію скорочення народжуваності. Це неминуче призведе до посилення конкуренції як між державними і недержавними ВНЗ, так і всередині недержавного сектору. У боротьбі за студента приватні ВНЗ змушені будуть покращувати свою діяльність. Ті ж НЗ, які виявляться неспроможними зберігати і підвищувати свою конкурентоспроможність, вибуватимуть з ринку.

4. Глобалізація. У більшості визначень глобалізації йдеться про вираження комплексного взаємного переростання суспільних процесів (економічних, соціальних, правничих, культурних), яке відбувається в просторі і часі. Саме глобалізацію, як породження лібералізму, визначають каталізатором процесу всезагальної комерціалізації і впровадження логіки конкурентної боротьби і ринку в такі сфери, як культура, освіта, охорона здоров'я, які ще донедавна розглядалися як «суспільне благо».

Отже, глобалізаційні тенденції поширюються і на ринок освітніх послуг і є важливою проблемою для вищої освіти. Зміни, які відбуваються на міжнародному освітньому ринку, свідчать про те, що невід'ємним елементом вищої освіти стає інтернаціоналізація. У зв'язку з процесами інтернаціоналізації та глобалізації навіть виник термін «макдоналізація» освіти, основною небезпекою якого визнають можливість розповсюдження єдиної формули і копіювання західної моделі освіти, нівелювання культурних особливостей країни [5, с. 30]. Економічна інтеграція вимагає певної стандартизації процесів і результатів освітньої діяльності. Міжнародна конкуренція стоїть на порозі кожного ВНЗ в особі зарубіжних університетів, коледжів і шкіл бізнесу, які рекрутують українських студентів і пропонують різні програми вже в Україні. Одночасно українські студенти, які отримують знання на батьківщині, повинні мати можливість застосувати їх в інших країнах, як для продовження навчання, так і для професійної діяльності.

5. Регіональний фактор, вплив якого на розвиток недержавних ВНЗ пов'язується з відмінностями в соціально-економічному розвитку регіонів. Хоча приватні ВНЗ III-IV рівнів акредитації функціонують практично в усіх регіонах, за винятком Сумської і Чернігівської області, найбільше їх зосереджено в столиці (у Києві діє 22 приватних та 20 державних ВНЗ). Цікаво, що як на початку, так і наприкінці ХХ ст. приватна освіта, особливо вища, досить чітко локалізувалася в основному в Центральній та Східній Україні. Таке розташування ВНЗ свідчить про те, що новоутворення виникають в містах, де традиційно висока концентрація педагогічних кадрів та існують міцні традиції вищої школи [2]. Приблизно 15% приватних ВНЗ розташовані у причорноморському регіоні, який включає Крим, Одеську, Миколаївську та Херсонську області.

У цілому по Україні на недержавні ВНЗ припадає 22,3% загальної їх мережі, тоді як частка кількості студентів ВНЗ приватної форми власності становить близько 15% [6, с. 11]. Це свідчить про те, що основна частина приватних ВНЗ — маломістка, а тому проблематичними є рівень їх матеріально-технічного і кадрового забезпечення. Отже, приватний сектор системи вищої освіти формується і функціонує з урахуванням регіональних особливостей.

Таким чином, щоб діяльність приватних ВНЗ не породжувала зниження якості освітніх послуг, вона повинна бути в центрі уваги органів державної влади, принаймі поки не буде сформовано конкурентного ринку освітніх послуг.

Виступаючи проти приватних ВНЗ, Міністерство освіти заперечує основоположний принцип ринку – те, що конкуренція сприяє підвищенню якості послуг, змушує суб'єктів ринку діяти більш ефективно. А щодо дотримання правил конкурентної боротьби, — це функція відповідних державних органів. Що стосується недержавних ВНЗ, то під впливом конкуренції з потужними державними ВНЗ вони змушені:

- знаходити ту ринкову нішу, яка являється найбільш витребуваною зі сторони споживачів освітніх послуг;
- займати активну позицію, застосовувати нетрадиційні підходи для покращення власної привабливості;
- бути більш гнучкими і динамічними;
- створювати нову якість освіти не за рахунок старої наукової школи, а за рахунок підходів до освіти як певного роду послуг;
- більш ефективно використовувати фінансові засоби, обсяг яких в ринкових умовах прямопропорційний якості їхньої роботи. [3, с. 10]

Створена і діє Асоціація ВНЗ, заснованих на недержавній власності. Вона взяла на себе вирішення широкого кола питань: пошук сучасних форм, методів та засобів реалізації навчальних програм, організації взаємодії державних і недержавних ВНЗ, сприяння членам асоціації у діяльності, надання їм правової допомоги тощо. Нині асоціація об'єднує понад сто приватних ВНЗ. Паралельно діє Конфедерація ВНЗ, створена Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП), яка об'єднує недержавні ВНЗ, що не увійшли до асоціації.

У прагненні забезпечити свою конкурентоспроможність, приватні ВНЗ повинні намагатись:

- залучати на постійній основі висококваліфікований викладацький склад, використовуючи для цього різноманітні стимули – високу оплату праці, сприяння у видавництві наукових праць, надання кожному професору асистента;

- застосовувати в навчальному процесі нові технології; використати переваги невеликої чисельності студентів, раціонально індивідуалізуючи роботу з студентами;
- не допускати зниження вимог до абітурієнтів;
- налагоджувати активну співпрацю з потенційними роботодавцями, заключати з ними угоди про проходження практики, залучати їх до розробки тем дипломних робіт.

У політичному, економічному й організаційному плані недержавні ВНЗ «вільні» від турботи держави, єдиним обмежувальним фактором їхньої діяльності повинно виступати чинне українське законодавство, яке потребує оновлення, перегляду ряду норм, доповнення.

Незважаючи на те, що мережа приватних ВНЗ в Україні досить розгалужена, в термінології зберігається певна невизначеність.

Так, у статті 1 Закону України «Про вищу освіту України» поряд із визначенням вищого навчального закладу державної, комунальної власності дається таке означення ВНЗ приватної форми власності: «вищий навчальний заклад, заснований на приватній власності і підпорядкований власнику (власникам)».

Отже, законодавством України регламентоване існування двох секторів освіти — державного (і комунального) та приватного. Проте, розглядаючи їх трактування і визначення розмірів, з методологічних позицій мають місце розбіжності. Зокрема, відповідно до позиції Щетиніна В.П., Хроменкова Н.А. та Рябушкіна Б.С., «...приватний сектор освітніх послуг об'єднує послуги приватних ВНЗ, створених на приватному капіталі, та платні послуги державних закладів освіти» [10, с. 48]. Цієї ж точки зору дотримуються Каленюк І.С. та Кучеренко Д.І. [7, с. 21], які до приватного сектора щодо вищої освіти, відносять послуги усіх приватних ВНЗ в Україні I-IV рівнів та послуги державних ВНЗ, які надаються на платній основі фізичним та юридичним особам. Такий підхід дещо «розмиває» межі приватної вищої освіти. При цьому виділяється важлива ознака – це джерела фінансування навчання окремих індивідуумів.

Узагальнюючи вище наведені підходи щодо визначення секторів вищої освіти за формою власності, звернемось до чинної методології, що закріплена у законодавчій базі. Відповідно до розробленої на основі положень Господарського кодексу України, який набув чинності з 1 січня 2004 року, нової редакції державного класифікатора форм власності [4, с. 2], недержавними є об'єкти права комунальної власності, які відокремлені від державної власності. Тому вживання терміну «ВНЗ недержавної форми власності», хоч і найчастіше використовується, але є неточним [1, с. 95].

Згідно п. 2 ст.18 Закону України «Про освіту» навчальні заклади, що засновані на загальнодержавній або комунальній власності, мають статус державного навчального закладу. Об'єднання навчальних закладів державної і комунальної власності в один блок доцільне через те, що мета і діяльність перших і других в цілому співпадають. Послуги державної освіти надаються ВНЗ, які створені державою і підпорядкованими тим чи іншим її органам. Відповідно державні ВНЗ здійснюють процес навчання за встановленими державою програмами, використовуючи державні ресурси і активи та виконують державне замовлення на підготовку спеціалістів.

Комунальні ВНЗ контролюються муніципальними органами влади. Студенти, які навчаються в державних і комунальних ВНЗ, проходять навчальні програми, незалежно від форми навчання (бюджетна чи платна). Крім того, на ВНЗ державної і комунальної власності поширюється норма ЗУ «Про вищу освіту» (ст.23 п.4) про те, що кількість студентів, прийнятих на перший курс на навчання за державним замовленням, повинна становити не менше, ніж 51 відсоток від загальної кількості студентів-першокурсників.

Натомість у недержавних ВНЗ держава не регламентує порядок і умови вступу. Заклади, що належать до недержавної освіти можуть бути пов'язані з функціонуванням різного роду релігійних конфесій, спортивних спілок, об'єднань діячів культури, політичних партій і т. ін. Навчальні заклади внутрішньофірмової приватної освіти являють собою освітні структури, які діють «всередині» приватних корпорацій. В Україні ВНЗ цих двох напрямів майже не поширені. Тому в подальшому дослідженні терміни «приватний ВНЗ» і «ВНЗ недержавної форми власності» вживатимуться як синоніми.

Якщо говорити про приватні ВНЗ, які діють на ринку освітніх послуг як підприємницькі структури на підставі ліцензії, то вважаємо доцільним переглянути п. 4 ст.18 Закону України «Про освіту», яким стверджується, що потреба у ВНЗ незалежно від форм власності та їх мережа визначаються Кабінетом Міністрів України.

Хоча в законодавстві про освіту в Україні закріплено юридичну основу ВНЗ приватної форми власності, нормативна база таких закладів освіти недосконала. В жодних нормативно-правових актах немає чіткого визначення термінів «приватний вищий навчальний заклад» і «приватна освіта», як немає окремого положення, яке б стосувалося діяльності приватних закладів освіти. Проте більшість недержавних закладів освіти існують як незалежні приватні ВНЗ — автономні навчально-наукові центри, які будують свою роботу на принципах підприємництва, самофінансування і самокупності. Вони на практиці дотримуються прийнятих в Україні державних стандартів, проходять державну акредитацію і ліцензування, після чого здобувають право видавати випускникам своїх закладів дипломи державного зразка.

З метою усунення суперечностей у трактуванні і вдосконалення правової діяльності недержавних (приватних) ВНЗ вважається за доцільно дати законодавче тлумачення термінам «приватна освіта» і «приватний ВНЗ».

Віднесення конкретного ВНЗ до певної форми власності й організаційно-правової форми потребує аналізу трьох аспектів: власності, фінансування і контролю. Причому, зміни в одному із цих вимірів не

обов'язково означають, що змінюються інші два, і навіть більше: можливі одночасні зрушення в протилежних напрямках. Так, збільшення обсягів недержавного фінансування не вимагає змін у формальній власності навчального закладу; той хто фінансує навчання не отримує будь-якого більшого контролю над навчальним закладом.

Висновки

Узагальнюючи вище наведені підходи щодо термінології, пропонуємо наступне визначення.

Приватний ВНЗ — це комерційна освітньо-наукова організація, яка створюється відповідно до чинного українського законодавства і діє на його основі як підприємницька структура на принципах самофінансування, самоуправління і відносної самостійності через надання споживачам платних освітніх та інших забезпечуючих послуг на договірній основі.

Державні і приватні ВНЗ є різними моделями вищої освіти не тільки за формами власності. Альтернатива полягає передусім в тому, що вони мають різні:

- структури управління і підлеглості;
- організаційні і психолого-педагогічні умови функціонування;
- можливості на ринку праці і відбору абітурієнтів;
- кількісні характеристики, які дають підстави говорити про «потоківий» та індивідуальний підхід до підготовки фахівців.

Для приватних ВНЗ характерні ті ж правила, що і для виробничих підприємств, які є підприємницькими організаціями і функціонують в ринкових умовах, проте заклади освіти не можуть орієнтуватись на максимізацію прибутку, оскільки їх діяльність пов'язана з реалізацією певної соціальної функції, яка спрямована на покращення суспільного добробуту. Це є базова відмінність навчального закладу від підприємства (фірми). ВНЗ пропонує освітню послугу, за яку вступник платить гроші за навчання. Це є початком «виробничого» процесу, котрий триває декілька років і завершується «випуском продукту». Проте цей «продукт» не є власністю «підприємства», тобто не може бути реалізованим ним з метою отримання прибутку. Всі гроші, які приносить людина в навчальний заклад, витрачаються на цілі навчального («виробничого») процесу. Отже, приватні ВНЗ мають подвійну і юридичну, і економічну природу (вони є і навчальними закладами, що працюють на примноження людського капіталу, і суб'єктами підприємництва). Ця особливість має знайти своє відображення в державному регулюванні освітнього сектора.

Література

1. Антошкіна Л.І. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування / Антошкіна Л.І. – К.: Видавничий дім «Корпорація», 2005. – 368 с.
2. Астахова К. Сучасний стан та тенденції розвитку приватної освіти в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.Visnyk.iatp.org.ua>.
3. Борисова Е. Качество образования и место высшей школы в обществе / Е. Борисова // Альма Матер (Вестник высшей школы). – 2003. – №11. – С. 9–14.
4. Держспоживстандарт України. Класифікація форм власності, 2004. – 2с.
5. Дж. Даниел. Высшее образование – на продажу. Пер. с англ. Журнал «Edukation Today» / Джон Даниел // Альма Матер (Вестник высшей школы). – 2003. – №4. – С.28–31.
6. Долішній М. Підприємництво в соціальній сфері як передумова формування експортоорієнтованої економічної політики / М. Долішній, В. Куценко // Економіка України. – 2006. – №8. – С. 10–18.
7. Каленюк І.С. Приватний сектор на ринку освітніх послуг в Україні / Каленюк І.С., Кучеренко Д.І. // Теорія мікро- та макроекономіки. – К.: АМУ. – 2003. – Вип.14. – С.18–25.
8. Корольов Б. Недержавний сектор світи в Україні: проблеми становлення і розвитку / Борис Корольов // Вища освіта України. – 2003. – №1. – С. 8-14.
9. Огаренко В.М. Державне регулювання діяльності вищих навчальних закладів на ринку освітніх послуг: монографія / Огаренко В.М. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 328 с.
10. Щетинин В.П. Экономика образования / Щетинин В.П., Хроменков Н.А., Рябушкин Б.С. – М.: Российское педагогическое агенство, 1998. – 306с.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2011 р.